

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ВИДОВ РОДА *SALIX* L. В УКРАИНЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИХ ДАЛЬНЕЙШИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Л. П. Ищук

Белоцерковский национальный аграрный университет

На основании анализа литературных источников и гербарных материалов проанализировано историю изучения видов рода *Salix* L. в Украине. На сегодня в Украине произрастает 43 вида и 11 гибридов ив, в том числе 25 аборигенных видов, отнесенных к 20 секциям. Дальнейшего углубленного изучения на популяционном уровне нуждаются *S. alpina* Scop., *S. herbacea* L., *S. lapponum* L., *S. myrtilloides* L., *S. retusa* L., *S. starkeana* L., занесенные в Красную книгу Украины. Необходимо также изучить особенности размножения и выращивания этих видов в культуре. Следует обратить внимание на энергетические фармацевтические свойства автохтонных ив исследовать возможности создания из них промышленных плантаций.

HISTORY STUDY OF THE GENUS *SALIX* L. IN UKRAINE AND THE IR FUTURE FURTHER RESEARCH

L. P. Ischuk

Bila Tserkva national agrarian university

Research history of *Salix* L. genus species in Ukraine was studied on the basis of literature data analysis and herbarium. Nowadays 43 species and 11 hybrids of willows are grown in Ukraine and besides there are 25 indigenous species referred to 20 sections. Furthering-depth study on the population level require *S. alpina* Scop., *S. herbacea* L., *S. lapponum* L., *S. myrtilloides* L., *S. retusa* L., *S. starkeana* L., listed in the Redbook of Ukraine. It should also explore the features of propagation and cultivation of these species in culture. You should also pay attention to the energy and pharmaceutical properties of in digenous willows and explore the possibility of creating one industrial plantation.

УДК 712.03+930.85+58.006

І. С. Косенко

Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ, БУДІВНИЦТВА ТА УТРИМАННЯ «СОФІЇВКИ»

На підставі огляду літературних джерел з історії заснування, будівництва та утримання «Софіївки» зроблено висновки щодо реституції окремих ділянок парку та повернення йому в цілому автентичності.

Протягом понад 200-річної історії «Софіївки» багато публікацій з різних галузей знання тією чи іншою мірою торкалися питань її історії. В різних джерелах висловлювалися інколи абсолютно протилежні думки, нічим не підтвержені факти, або

просто різні погляди зокрема на семантику парку, його стилістичні особливості, називалися різні імена його творців. Таким чином виникла необхідність детального різнобічного аналізу літературних джерел, присвячених історії заснування, будівництва та

утримання «Софіївки» з метою створення концепції подальшого розвитку дендропарку.

Одним з перших українських дослідників історії заснування, будівництва та розвитку «Софіївки» був Григорій Юхимович Храбан, який дав глибоко обґрунтований критичний аналіз чисельних публікацій, присвячених «Софіївці», на підставі широкого використання архівних матеріалів.

Знайомлячись з нарисами, нотатками і спогадами у часописах, газетах, добірках, журналах, словниках та інших виданнях другої половини минулого століття, Г. Ю. Храбан зазначав, що автори запозичували один в одного численні помилкові відомості про початковий період будівництва «Софіївки», а з 1836 р. Царициного саду, відомче підпорядкування його після конфіскації в Олександра Потоцького, дати спорудження об'єктів парку і їх назви. Так зодчий «Софіївки» Людвік Метцель з польського військового інженера помилково стає бельгійцем де Метцелем, керуючим незліченними маєтками Станіслава Щенсного Потоцького, зодчим парку при цьому називають кріпака Зарембу, а також інші недоречності.

Починаючи з 1957 року Г. Ю. Храбан, став глибоко вивчати раніше опубліковані літературні джерела про «Софіївку» та користуючись даними Центрального державного історичного архіву в Києві (ЦДАК), висвітлював науково обґрунтовану історію «Софіївки» у своїх чисельних статтях та журнальних і газетних сторінках.

Щоб не бути голослівним, процитую текст листа, який на моє ім'я надіслав Г. Ю. Храбан 30 червня 1986 року [39]. В цьому листі він перераховує з посиланням на різних авторів плутанину в назвах багатьох видових об'єктів парку, посилаючись при цьому на їхні назви в Теодора Темері [73], який, в свою чергу, знав і вивчав «Софіївку» протягом 22 років, отож цитую: «... Щоб покласти край плутанині, напевне треба було б на науковій раді дендропарку проблему цю обміркувати і встановити назви первісні...».

Саме цей лист, а також особисте спілкування з Григорієм Юхимовичем спонукало нас розпочати ґрунтовні дослідження з історії дендропарку. Нами було створено авторський колектив в складі І. С. Косенка, Г. Ю. Храбана, В. В. Мітіна, В. Ф. Гарбуза, який поставив за мету видати монографічну роботу щодо історії створення і розвитку парку «Софіївка» з початку його будівництва і до кінця 1980-х

років, включаючи період реставрації після стихійного лиха, що сталося в ніч з 3-го на 4-те квітня 1980 року. Монографія вийшла в світ російською мовою у 1990 році [22] і нині є вже бібліографічною рідкістю. В цій і наступній монографії 1996 року видання [23] розділ «Архівні документи і література про “Софіївку”» написав Г. Ю. Храбан. Як зазначено вище, ці матеріали публікувались раніше в різних центральних журналах, обласних і місцевих газетах, та в монографіях. В них наведено аргументовано обґрунтовані історичні дані, що розкрили істину про талановитого зодчого Людвіка Метцеля і його помічника по садівництву Оливу, а зовсім не тих, хто фігурував у працях І. Косаревського [19, 21], О. Липи [41], В. Іващенко [13] та ін.

Нижче наведено аналіз найбільш відомих публікацій про «Софіївку» різних авторів, в тім числі і робіт Г. Ю. Храбана, які зберігаються в Державному архіві Черкаської області (ДАЧО) і згадуються в роботі В. В. Сокирської «Історик Григорій Юхимович Храбан. Життєвий шлях та наукова спадщина» [57]. В цій роботі комплексно досліджено основні етапи життя і наукової діяльності Г. Ю. Храбана як археолога, історика та краєзнавця, а також дається повний перелік його праць.

Першим і до того ж високохудожнім описом парку була поема «Софіївка» видатного польського поета Станіслава Трембецького [74]. Поет з 1802 року і до самої смерті у 1812 році жив у Тульчині — резиденції графа Станіслава Щенсного Потоцького. Його віршований путівник по «Софіївці» опубліковано в 1806 році, хоча у рукописному вигляді він був презентований С. Щ. Потоцькому ще у 1802 році.

Поема С. Трембецького польською мовою перевидавалась багато разів. До видання 1822 р. [75] вступ і примітки написав класик польської поезії Адам Міцкевич, який назвав поему «Софіївка» поетичним шедевром. Наявність у поемі С. Трембецького «Софіївка» біля сорока найменувань героїв, місць та подій, взятих зі давньогрецьких та римських міфів, допомогли нам свого часу зробити висновок, що парк побудовано на класичній основі, тобто за мотивами вищезгаданих міфів. Це підтверджується іншими авторами, про що буде сказано далі.

Г. Ю. Храбан дає детальну характеристику роботи графа Огюста де Лагарда де Шамбонаса «Подорож з Москви до Відня», опублікованій у 1824 році

в Парижі [71]. В цій роботі, описуючи своє перебування в Тульчині де Лагард пише: «... В цьому палаці жив один знаменитий чоловік, якого я не зміг побачити, оскільки він помер. Його ім'я — Трембецький; його вважають польським Гомером. Серед інших творів, що заслуговують визнання, називають його поему про «Софіївку», яку він створив у віці вісімдесяти чотирьох років» (переклад Г.Ю.Храбана).

У 1815 році після розгрому армії Наполеона, європейські монархи зібралися у Відні на конгрес для вирішення долі Європи і, зокрема, Варшави. Де Лагард серед учасників конгресу провів передплату на поему С. Трембецького «Софіївка», яку опублікував мовою оригіналу і французькою мовою в своєму перекладі [74]. Книга в кількості 121 примірників була видана на чудовому папері з позолоченими обрізами в розкішній палітурці, прекрасно ілюстрована видами «Софіївки». Це були репродукції семи картин шотландського художника Вільяма Аллана, який відвідав Умань і Тульчин, як і де Лагард, в 1811 році. Завдяки цьому виданню слава про Уманський парк поширилась не лише в Європі, а й далеко за її межами.

Сам де Лагард пробув в Умані близько двох місяців. В його вже згадуваній роботі «Подорож з Москви до Відня» наводяться важливі відомості про стан «Софіївки» в 1811 році. Зокрема, у ній згадуєтьсяobelisk, споруджений на честь Софії, з написом грецькою і латиною “Кохання для Софії”, описуються Головний грот, Храм з древніх стовбурів, не очищених від кори, на Левкадській скелі, Афінська школа, Єгипетський храм, схований водяною завісою, та інші відомі споруди саду. Відзначається, що в «Софіївці» в той час було багато квітів і газонів. Прочитую переклад з оригіналу французькою мовою: «Софіївка. Липень. Якщо щось здатне вгамувати мій біль, краєвид «Софіївки» має це зробити: це плід кохання, це чудове місце говорить за свого творця. Яке поєднання квітів, газонів! Як багато води, що б'є струменями або тече! Повітря набальзамоване тисячею різних ароматів; спів пташок, шум водоспадів віддають у владу солодких мрій; здається, що плодам, повсюди серед дерев, не лише природа надала блиску і смаку. Всі відчуття блаженствують разом; душа оточена найзахоплюючими почуттями. Ах! чому не маю пера Трембецького або Деліа, щоб описати це чудове місце!» і далі: «... На верхівці гори, з якої нам відкривається вся «Софіївка», затримаємося на хвилину в оранжереї,

яка не поступається найбагатшим у Європі. З огляду на те, якого піклування потребує у цьому кліматі збереження екзотичних рослин вражає кількість і краса тих, що утримують в цій оранжереї. Тут щороку збирають близько трьох тисяч ананасів, так само як і інших найрідкісніших плодів з інших континентів. До цього недосконалого нарису додай ще все те, що чарівне мистецтво надає цьому гарному саду, цю безліч ваз, мармурових і бронзових статуй, численні різноманітні оглядові точки, кожна з яких є чудовою картиною, воду, що на кожному кроці являє нову форму...**».

Про «Софіївку» писав також князь І. М. Долгорукий, який відвідав парк подорожуючи у 1810 р. півднем Росії. Оскільки його робота «Славны бубны за горами или мое путешествие кое-куда» [11] є однією із перших виданих російським автором, на ній варто децю більше зупинитись і процитувати: «Зайдеш і не вийшов би вічно: все прекрасно, неперевершено, божественно. Всюди бачимо геній смаку. О, що може зрівнятися у всесвіті з Софіївкою. Один Едем, якщо він є і на небі». «Якщо ви хочете отримати справжнє поняття про те, що зазвичай називають Єлисейськими полями, земним раєм, прийдіть у Софіївку і подивуйтесь в ній генію Творчому. Там природа і мистецтво, поєднавши всі сили свої, здійснили найчарівніший витвір. Яка струнка згода в дивовижному злитті їх взаємних робіт! Велична своєю простотою Софіївка приводить до забуття сади Арміді і Вавілонські, ніщо не може зрівнятися з тим, що тут бачиш, все полонить і приводить у захват. Не думайте, однак, що я б хотів представити вам красу вигадану! Сад цей є одне з щасливих і неодмінних наслідків мистецтва людського, наслідків, які не завжди закінчує і саме Провидіння, яке, коли трудиться, то не звертає уваги на чари розкоші та пишності... Але досить пливти, пристанемо, пора. Увійдемо тепер до цієї побічної дороги, яка з обох сторін пістрявіє різними квітами і збагачена чужоземними рослинами, яких тільки назви вам відомі. Яке поєднання найприємніших ароматів! Яке повітря для дихання!». Слід також додати, що ця робота І. М. Долгорукого в перекладі Г. Поспелова французькою мовою була надрукована в 1811 році у журналі «Вестник Европы» № 6.

У 1843 році у місті Вільно видається польською мовою альманах Сильвестра Грози «Опис Софіївки» [70]. О. Липа в своїй монографії лише згадав цей твір, не надавши йому ваги [41]. Але слід мати

на увазі, що у 1806–1812 роках С. Гроза навчався в Уманському базиліанському училищі, часто бував у парку, особисто знав Л. Метцеля і його помічника по садівництву німця Оливу. За твердженням С. Грози (1808 р.) для підведення води з Верхнього ставу до Левого гроту (грот Каліпсо) і Великого фонтану замість тимчасових було прокладено чавунні труби, виготовлені на заводі в Тулі. С. Гроза підтверджує факт, описаний у Трембецького і де Лагарда, що на Левкадській скелі було збудовано хатину з неокореного дуба, яку згодом назвали пастушачою, але пізніше знесли. З «Опису» С. Грози стало відомо, що в Умані в 1820 році побував цар Олександр І. До його приїзду на березі Нижнього ставу було споруджено павільйон, зовні оббитий корою (тепер на цьому місці знаходиться павільйон Флори).

У 1978 р. «Опис Софіївки» С. Грози був перевиданий у Кракові у збірці Р. Пршибильського «Сад романтиків». Стосовно пейзажної тематики Р. Пршибильський писав: «... описуючи та насолоджуючись природою, романтичний автор свідомо чи несвідомо виключав ті предмети чи явища, які не були співзвучні його душі. Він бачив тільки те, що мав у серці, а не звичайний, об'єктивний пейзаж...» [72]. Приготування до приїзду Олександра І в Умань в 1820 році підтверджується архівними документами, опублікованими В. Доманицьким [12].

Найбільш детальний опис «Софіївки» належить Теодору Темері, який у 1846 році в Одесі опублікував «Путівник по Софіївці» французькою мовою [73]. В цій роботі автор називає «Софіївку» «... чудом України». Опис парку супроводжується уривками з поеми С. Трембецького «Софіївка» в перекладі французькою мовою де Лагарда, іноді цитатами з поеми Жака Деліля «Сади або мистецтво прикрашати сільські краєвиди» [69] а також віршами самого Т. Темері. У примітках до путівника наводяться дані з грецької міфології, а також інформація про відомі в світі водоспади, гроти, гаї. Сюди включені матеріали про рослини «Софіївки», надані Антоном Андржейовським — професором Кременецького ліцею, який у 1829 році проводив в Умані ревізію базиліанського училища і на запрошення Олександра Потоцького відвідав «Софіївку» для опису рослинного багатства парку. З путівника Т. Темері дізнаємося, які вдосконалення відбулися в парку при адміністрації військових поселень за участю головного садівника П. Ферре,

а після його смерті — Боссе. На цій роботі варто зупинитись більш детально, коли ми говоримо про подальше утримання парку. Ось як описує Т. Темері місцевість біля павільйону Флори: «Тут же нас починає захоплювати аромат квітів...», — а далі у віршованій формі, — «... приносить ароматні квітів пахощі». Про площу зборів Т. Темері пише: «... Не без жалю залишимо це красиве місце, що приваблює і дивним ароматом квітів, і пожвавленим пейзажем», а поблизу гроту Локетек: «Біля ваших ніг води Стіксу спадають в темну прірву, а зверху пахощі квітів, зелень лісу дає цим місцям надзвичайну чарівність». Щодо тераси муз, читаємо наступне: «Ця тераса прикрашена квітами і тут поставлені дві лавки, ... а дві гранітні вази наповнені квітами, прикрашають вхід». Особливо багато уваги приділяє Т. Темері Єлісейським полям: «... Красиве місце ніби відгороджене різними деревами: посередині розкинувся зелений килим, по якому неначе розкидані маленькі галявини квітів, екзотичних рослин і алея жоржин». А далі Т. Темері пише: «... Але, незважаючи на блиск цієї прикраси, справжній любитель, який відвідував ці місця до 1830 р., не може утриматися, щоб не поскаржитись на зміни:

*Де ці галявини, ці зелені килими,
Підні того, щоб ними ступав мудрець Епікур,
Коли, супроводжуваний близькими, він говорить
То про філософію, то про мистецтво, то про кохання?
Навіщо ці ряди квітів, розставлені аж занадто рівно?
У цій дикій рамі вони недоречні.
Мені більш до вподоби газони, зелені галявини,
Потоки, що в'ються за волею природи,
Ніж такі вигадки з прями́нічними, стрункими рядами,
Як ці ряди квітів уздовж прикрашених доріжок.
Зрештою, «Софіївка» створена коханням,
І природа має правити у цьому обійсті.
О! Ти, хто знедавна керує цим садом,
Дотримуйся завжди рисунків інженера Метцеля,
Запитуй у його генія, що буде завжди твоїм проводирем,
Або бійся покари від Бога, який, наставляючи, править».*
(переклад Л.І. Дениско)

І далі: «Можливо, але без жалю ми відмовимося від думки пересікти квіткові галявини і підійдемо до біломармурової статуї племінника Станіслава Понятовського — Юзефа Понятовського».

Цитуючи Ж. Деліля [69], Т. Темері пише: «Дерева нагинають свої гілки до землі і їхні листя зміщується з прекрасними квітами». Проїшовши

далі від гроту Левового: «... зробимо кілька кроків і опинимось біля чудового зеленого килиму, обрамленого густим лісом, який тягнеться до каскаду. Це чудове пустинне місце, де багато квітів і птахів». Продовжую цитувати Т. Темері, аби переконати читачів і цінителів «Софіївки», що вона первісно була побудована на штучних біоценозах, які склались із квіткових, газонних, деревних та кущових композицій, та мала чудові близькі та далекі перспективи. Отже: «... після того як пропливли підземною річкою від тихого (спокійного) моря до Амстердамського шлюзу і вже піднялись на рівень... наші очі, що втомились у темряві, тепер відпочивають, бо навколо нас найяскравіші кольори природи, найзапашніші квіти — це оранжерея. А перед нею сяє чудовий партер, усіяний квітами всіх видів, який тягнеться далеко за теплиці... дійдемо до теплиці... бачимо терасу з екзотичними рослинами, рідкісними і цікавими. Яке чарівне місце! Великий круглий стіл, що оточений банкетками, розташований в тіні густого листя і запрошує вас відпочити і полюбуватися прекрасним краєвидом. Це було задумано воістину геніально. Адже, щоб була можливість милуватися цим краєвидом, потрібно було зрізати верхівки декількох дерев. Це і зробив Боссе — головний садівник «Софіївки». Звідси видно фонтан, новий павільйон і навіть гору, за якою протікає Уманка. Потішившись цим краєвидом, підемо направо по звивистій стежці, яка виведе нас на Терасу муз, але перед тим зупинимось ненадовго на терасі, яка їй передує. Зробивши півобороту направо попрямуємо ліворуч стежиною, яка приведе нас на першу терасу. Звідси відкривається чудовий краєвид... тераса Бельведер задумана з великим смаком, а навколо дерева і квіти розповсюджують солодкий бальзамічний аромат до красивого залізного містка..., а ще вище бачу лавки і квіти на терасі Бельведер, а також нову алею». «... Отже, ми піднімаємось з лавки і йдемо направо. Але ми не можемо відмовити собі в задоволенні помилуватись прекрасною квітковою клумбою позаду нас, а також обов'язково поглянемо на красиву доріжку, яка веде на вершину гори, де побудований восьмикутний павільйон».

Далі Т. Темері наводить дані відомого на той час ботаніка А. Андржичевського про рослини, зібрані у «Софіївці» [2]: «... Ботанічні багатства «Софіївки» заслуговують згадки. Під час хазяйнування Потоцьких оранжереї були розділені між «Софіївкою» та Тульчином, який як резиденція графа завжди

повинен мати деяку перевагу. Проте, «Софіївка» перевершувала його рослинами і особливо екзотичними деревами. Дивуєшся, спостерігаючи великі платани, чудові гледичії, що піднімаються над усіма іншими деревами на березі струмочка, який протікає долиною, починаючи від гроту Фетіди до місця, де він зникає під масою скель, зробивши багато вигинів. Дві чудові веймутові сосни (*Pinus strobus* L.) затіняють меланхолійну місцевість Єлисейських полів. Американський глід, каштани-павії, плакучі ясени, туї, ялини, акації, рокитник то групами, то окремо чарують зір і полоняють красою своєї форми. Тюльпанове дерево, колись чудове, тепер поновлюється зі свого кореня і заслуговує згадки. Всі ці чудові дерева належать до періоду заснування саду. Багато інших, які могли б збільшити цей список, загинуло під час зими 1829 року, однак тепер ці втрачені поновлюються навіть з надлишком. Колекція рідкісних рослин зростає безперервно. Партер сяє всім, що є найціннішого і найновішого серед квітів. Гледичія Горріда, яка росте на березі річки, як і казуарина еквізетололиста і магнолія великоквіткова із оранжереї дивної краси і величі. Та хіба можна перераховувати всі екзоти та всі багатства, які зібрані в прекрасній «Софіївці»! Це склало б цілий том каталогу і не в цьому моя ціль. Географічне положення Умані дає їй перевагу перед всією Правобережною Україною, яку назвали країною пшениці або Єгиптом Росії. Однак ці багатства і плодючі землі не є голим степом. Землі Уманщини вкриті чудовими лісами. Клен гостролистий, ясен звичайний, багато видів в'язів, вільхи, липи, граба і інших складають ці ліси. Дуба також є в достатній кількості, і він дібровами займає багато миль. В самому центрі прерій, які називають тут степами, зустрічається багата рослинність. В цих великих лісах сконцентровані рослини Східної Європи, Криму, Сибіру. Яке багате поле для ботаніків! Відвідавши згадані місця, вони привезли з собою багаті колекції, про які дізнався вчений світ. Також і на території «Софіївки» розкривається вся різноманітність місцевості, вся повнота рослинного світу. Відкриті місця є степом, масиви дерев, хоча і посажені штучно, нічим не відрізняються від природних лісів. Нарешті скелі — найбільша краса «Софіївки», де знайшли притулок мохи, лишайники та безліч рослин, які люблять тінисту прохолоду граніту, зокрема очитки та молодило».

Про зодчого «Софіївки» Людвіка Метцеля наведено біографічні дані у спогадах

А. Хржонцевського [67], який служив в управлінні уманського маєтку за життя С. Ц. Потоцького і особисто знав Л. Метцеля. Більш повні відомості про Л. Метцеля і місцевість, де будувалась «Софіївка», є у книзі польського публіциста К. Вуйціцького [76]. Автор наводить такий надгробний напис: «Людвік Метцель, б. державний радник, шеф інженерних і водних шляхів сполучення, кавалер ордена військового Хреста, член б. Варшавського товариства друзів науки. Народився у Гданську в 1764 році, помер 21 листопада 1848 року у Варшаві. Тут спочиває творець «Софіївки», прославлений Трембецьким». К. Вуйціцький також пише про помічника Л. Метцеля головного садівника Оливу, який прийняв парк по від'їзду Л. Метцеля до Варшави в 1812 році і листувався з ним до своєї смерті у 1827 році.

Щоб закінчити тему про справжнього зодчого «Софіївки» Людвіка Метцеля, варто назвати роботу Г.Ю. Храбана «Перший архітектор Софіївки», надруковану в Українському історичному журналі № 9 [60]. З літературних джерел автором достовірно доведено, що справжнім першим зодчим «Софіївки» був Людвік Метцель, а не вигаданий В. Іващенко у його нарисі, присвяченому 100-річчю «Софіївки», кріпак Заремба [13], якого прославляли пізніше О. Л. Липа [41], І. О. Косаревський [21], а також М. Будник та О. Роготченко в своєму романі «Сад на заклятих скелях (Заремба)» [7].

Г.Ю. Храбан, а дещо пізніше і ми, ознайомились із «Замітками і спогадами російської мандрівниці» Олімпіади Шишкіної, яка відвідала парк в 1845 році, і так описала свої враження: «... це що називається диво дивне: ані у казці сказати, ані пером описати...» [63]. З опису парку О.П. Шишкіної дізнаємося, що «... вода фонтану біла увись... за надто дев'ять сажен...».

Важливі відомості є в нарисах В. Ящуржинського [65, 66]. «Умань и Царицин сад», де він вказує, що шосе, яке зв'язувало центр міста з парком, було прокладено лише в 1853 році

У 1882 році в журналі «Київська давнина» було розміщено нарис О. Смокції «Місто Умань і Софіївка». В ньому стверджувалося, що, начебто, у тому урочищі, де тепер знаходиться красень парк, у 1768 році був табір повстанців, які розмістилися там після захоплення Уманської фортеці. Автор назвав це урочище Карпівкою. Дійсно, тоді табір перебував в урочищі з такою назвою, але не на місці

майбутньої «Софіївки», а поблизу с. Городецького. Так це урочище зветься і тепер. Розповідаючи про Павільйон Флори, О. Смокції пише, що на його місці при Потоцькому була «сільська хатина, зроблена виключно з кори дерев». Вище ми вже відзначили, посилаючись на сучасника С. Трембецького С. Грозу, який стверджував, що при Потоцькому хатина із неокореного дерева стояла на Левкадській скелі, а там, де нині стоїть павільйон Флори, було споруджено павільйон, ззовні оббитий корою. Окрім того О. Смокції, посилаючись на спогади старожилів, відзначав, що в «Софіївці» є підземний хід, який бере початок навпроти Великого водоспаду і веде у місто [56].

У 1894 році було опубліковано статтю В. В. Пашкевича «Уманский Царицын сад» [51]. Варто відзначити, що це була практично одна з перших робіт російського автора з історії створення «Софіївки» і історії Головного училища садівництва (ГУС) та його реформації. Оскільки автор цієї роботи з 1885 по 1892 роки працював викладачем Уманського училища садівництва і землеробства і одночасно був головним садівничим «Софіївки», то його дані здавались найбільш правдоподібними. В цій статті наводиться чимало достовірних даних щодо головних об'єктів «Софіївки» таких як, наприклад, «Долина гігантів», «Дзеркало Діани», «Лабіринт», «Вужі»; в основному правильно перераховані назви статуї і бюстів, які на той час стояли в «Софіївці» і інше. Однак коли ми більш уважно почали робити аналіз цієї статті, то дійшли висновку, що В. В. Пашкевич припустився багатьох помилок і неточностей, які потім не раз повторювались в інших виданнях, в т.ч. і за радянських часів. Свідченням цього є ті факти, що В. В. Пашкевич, називаючи окремі історичні дати чи події, вживає вирази на кшталт: «... якщо я не помиляюсь... здається в 1853 році... здається в 1848 році...». Це може свідчити про те, що він, на жаль, не користувався ніякими літературними, історичними та архівними джерелами, про що ми будемо говорити нижче.

Розпочнемо з того, що В. В. Пашкевич не вказує, коли конкретно почалося будівництво «Софіївки», а називає «... на початку 90-х років минулого століття», в той час, як наступними дослідниками встановлено, що будівництво парку розпочалося восени 1796 року. Далі в роботі описується, що місце для будівництва парку було вибрано С. Потоцьким і Софією разом, під час їх прогулянки

околицями м. Умані, і що його визначила власне Софія. С. Потоцький через рік привіз кохану, коли вже був побудований парк. Як свідчать архівні дані, безперечно, ідея будівництва парку належить Софії. С. Потоцький, полюючи в околицях міста Умані, разом з інженером Людвіком Метцелем приймає рішення влаштувати тут парк, який він вже тоді вирішив назвати на честь своєї майбутньої дружини «Софіївкою». Автором топографічного і архітектурного проекту, а також керівником робіт по будівництву був, як вже зазначалося, талановитий польський артилерійський офіцер Людвік Метцель, а не бельгійський інженер де Метцель, як пише (ст. 168) В. В. Пашкевич. Далі В. В. Пашкевич пише: «... у 20-х роках нинішнього століття (якщо не помиляюся) Софіївський сад був конфіскований урядом і переданий у відання головного управління військових поселень південно-західного краю». Звісно, що В. В. Пашкевич тут помиляється бо архівні історичні матеріали свідчать, що після взяття у 1831 році царськими військами Варшави, в Петербурзі стало відомо, що Олександр Потоцький (син Софії та С. Щ. Потоцького) приєднався до повсталих поляків і згідно з царським указом від 22 березня 1831 року нерухомі маєтності учасників польського повстання 1830–1831 років мали бути конфісковані «до казни для приросту інвалідного капіталу». Але указом від 10 червня 1831 року «керування конфіскованими маєтностями доручалось місцевим казенним палатам». Розпорядженням міністра фінансів від 16 липня 1831 року маєтності О. Потоцького було секвестровано (тобто заборонено для користування), проте уманськими маєтностями як і Софіївкою, продовжує управляти уповноважений О. Потоцького Вікентій Расевич і лише 13 березня 1832 року губернська влада призначила свого управителя — капітана гвардії Маркевича. Тільки 21 жовтня 1832 р. Микола I наказує: «... маєтності О. Потоцького залишити конфіскованими». З цього часу вся власність Потоцьких в Умані була передана державній казенній палаті, а з 1836 по 1859 роки передана управлінню військових поселень. В літературі з'являється назва парку — Царицин сад [22].

На стор. 173 своєї праці В. В. Пашкевич пише «... сад розпланований в англійському стилі, але з чисто російським відтінком, як це видно в теперішній час. Цей російський відтінок, на мою думку, полягає в густоті деревних насаджень і в незначній протяжності газонів і відкритих місцевостей. Ця

особливість дуже природна в континентальному кліматі, де літом густа тінь захищає від дії холодних сильних вітрів. Англійський стиль, однак, не скрізь суворо витриманий; очевидно відхилення від нього зроблені були пізніше, можливо за часів військових поселень. Але ці відхилення не стосуються центральної частини парку і не порушують гармонії і благородного піднесеного жанру».

До речі, варто відзначити з цього приводу, що і в більш ранніх роботах, наприклад в статті про «Софіївку» Ф. Базинера, опублікованій у 1851 році в журналі Міністерства державного майна, де автор перераховує окремі види рослин, які ростуть в парку: павлонія імператорська, іудине дерево, каштан їстівний, катальпа бузколиста, гібіскус сірійський, в'яз плакучий, сосна Веймутова, ялівець козацький, ялина канадська, платан східний, клен гостролистий, липа широколиста, гледичія звичайна, ясен манний, айлант залозистий, сумах оленорогий, сосна звичайна, тополя біла, верба вавилонська, повідомляється, що дерева ці погано розміщені і знаходяться, здебільшого, в зовсім закритих місцях, або в глушині, серед густого лісу, де їх важко помітити [5].

В роботі Л. Похилевича «Сказание о населенных местностях Киевской губернии», надрукованій в друкарні Києво-Печерської лаври в 1864 році, також відзначається наступне: «... Не дивлячись однак на різноманітність і мальовниче місцезонавання і багатство Уманського саду, йому ставлять в недолік те, що в ньому дерева і кущі розміщені не належним чином, що в ньому не потурбувались підготувати оглядові майданчики на сад і його живописні місця, що визнаються кращою окрасою саду, а також те, що в ньому мало порід рослин, як екзотичних так і місцевих» [53].

Про даний недолік відзначається і в роботі В. Я. Курбатова «Сады и парки: история и теория садового искусства»: «... Береги настільки вкриті густими посадками, що частина споруд ними закрита. Не проглядаються широкі види, а іноді поряд поставлені прикраси пропадають для загальної картини. Із широких видів потрібно відмітити вид через ставок з фонтаном на обеліск і альтанку» [36].

Вищеназвану публікацію В. В. Пашкевича використав при описі «Софіївки» відомий вчений, теоретик садово-паркового мистецтва, інженер Арнольд Регель в своїй праці «Витончене садівництво і художні сади» [54]. А. Регель практично повністю повторює помилки щодо творця «Софіївки», початку її

будівництва, хронологію переходу у відання військових поселень ще у першій половині XIX ст. Перейшла у монографію А. Регеля і зовсім помилкова інформація зі статті В. Пашкевича про те, що імператриця Олександра Федорівна купила «Софіївку» і подарувала її Головному училищу садівництва, яке існувало вже кілька років в Одесі. У цій монографії А. Регель також помилково приймає Павільйон Флори за Бельведер, а Левкадську скелю і частину Кавказької гірки (о. Ітака) за долину гігантів.

У 1895 р. з'явився друком «Історичний нарис Умані і Царициного саду (Софіївки)» В. Іващенко [13]. Підкреслюючи у ньому геніальність зодчого «Софіївки» Л. Метцеля, автор повторює ряд істотних помилок, допущених у попередніх публікаціях щодо історії парку. Зокрема, він також вважав Л. Метцеля управляючим маєтками С. Щ. Потоцького і підтримував твердження про те, що після отримання завдання на будівництво парку на честь Софії, Л. Метцель поїхав за кордон для досконалого вивчення європейських садів і парків. В. Іващенко стверджував, що роботи по будівництву парку почалися у 1795 році під наглядом одного з кріпаків С. Щ. Потоцького — Заремби, а Л. Метцель повернувся до Умані тільки в 1797 році.

Взагалі твір В. Іващенко істотно вплинув на висвітлення історії «Софіївки» і міста. Цінність його передусім в тому, що автор дав опис парку через 100 років після заснування. За часів В. Іващенко, наприклад, була забута навіть назва Павільйону Флори: він просто пише, що Головна алея закінчується павільйоном у грецькому стилі. Фонтан «Семиструм'я» названо у нарисі фонтаном «з бризок», біля якого раніше стояла статуя Зими (Одісея). До речі В. Іващенко на стор. 49 пише: «Вся місцевість саду спочатку носила назви класичні, із грецької і римської міфології, тепер ці назви більшою частиною забуті зовсім або змінені іншими...» Під терасою муз в 40-х роках XIX ст. був побудований «Нікітін грот» (на честь начальника південних поселень генерала Нікітіна), пізніше перейменований на грот «Аполлона», але незабаром він завалився і був знищений (відновлений лише у 2004 році). В. Іващенко наводить назви окремих об'єктів парку, такі як «Німфа, що купається», «Вужі», «Фонтан Гіпокрені», грот «Дзеркало Діани». Він відзначає, що навпроти гроту Діани красується статуя Аполлона Бельведерського і що нещодавно майданчик біля Аполлона Бельведерського був засаджений

деревами, а сама статуя стояла в «Гроті Нікітіна», а потім на Левкадській скелі.

Варто звернути увагу на те, що по В. Іващенко в Темпейській долині, де нині стоїть бюст Платона, стояла статуя «Зима» і півколом росли сосни. Грот Венери, по В. Іващенко, раніше називали гротом Фетіди. В 1836 році після реставрації статую Венери було перенесено від гроту Каліпсо, де вона стояла раніше, до гроту Фетіди. З того часу грот Фетіди стали називати гротом Венери [23].

Переважна більшість літературних джерел про «Софіївку», особливо опублікованих після 1917 року, не містить ніякої нової інформації про парк, їхні автори лише повторюють вигадки про час його будівництва, про те, що С. Потоцький, Л. Метцель і Софія поїхали за кордон і вона нічого не знала про будівництво парку і лише, коли повернулись через рік, то завдяки Зарембі парк уже був побудований і представлений Софії. Враховуючи вищесказане, ми не будемо в цій статті їх всі коментувати, а лише перерахуємо в списку літератури [3, 6, 10, 15, 17, 18, 20, 31–33, 49, 50, 55, 62, 64]. Та все ж окремі з них, які, на нашу думку, певною мірою висвітлюють ті чи інші проблеми «Софіївки», що актуальні і нині, ми розглянемо. Зокрема, відомості про проблему забезпечення роботи гідротехнічних споруд парку водою ми знаходимо ще в перших роботах про «Софіївку». Так І. М. Долгорукий у 1811 році, як уже вище ми відмічали, пише: «... попередити потрібно, що цей сад не має і половини своїх прикрас, коли води не шумлять». Подібну інформацію знаходимо в роботі «Город Умань «Софиевка» (История г. Умани. — Уманская резня. — Софиевка)». На жаль, ця робота не має ні автора, ні року видання, але в ній повідомляється, що не кожен день працювали фонтани, парк освітлювався тільки на свята і мандрівнику потрібно було чекати Петрового дня, щоб у повній мірі оцінити красу парку.

В роботі «Сад Софиевка под Уманью. Варшава» В. Пажих [48] відзначає: «... Софіївка для відвідувачів відкрита кожного дня. В неділю і в святкові дні в ній грає оркестр, при цьому з двох годин після полудня функціонують всі водні споруди».

Х. П. Ящуржинський [66] в роботі «Город Умань» також повідомляє, що фонтани пускають тільки по святах. В ній відзначається, що в саду ми зустрічаємо багато назв, навіяних класичною міфологією. Автор перераховує дванадцять літературних джерел, якими він користувався, а також

дає короткий звіт про виконані роботи з 1837 по 1847 роки. Він відзначає, що на Єлисейських полях колись були розкішні квітники.

П. Н. Андреев [1] в роботі «Иллюстрированный путеводитель по юго-западным казенным железным дорогам» пише про «Софіївку» наступне: «... в передній частині цього ставу із середини виступаючого над поверхнею води каменя б'є грандіозний фонтан» і далі: «... туристу, що відправлявся для огляду «Софіївки» слід розраховувати своє прибуття в Умань таким чином, щоб воно співпало з святковим днем, коли в «Софіївці» пущені фонтани і коли можна бачити сад в повнім блиску і усій красі».

Щодо проблеми водного забезпечення «Софіївки» і часу встановлення скульптури Змії на камені в Нижньому ставку, то варто назвати ще раз роботу В. Іващенко [13], який вказує що «... з середини каменя б'є великий фонтан».

Щодо встановлення «Змії», варто згадати і роботу «Юбилейное празднование пятидесятилетия Уманского училища земледелия и садоводства и юбилейный съезд бывших его воспитанников» [47]. Один із авторів цієї статті, він же вихованець училища, випускник 1867 року А. П. Осіпов відзначає, що ставки були заселені величезною кількістю лебедів, а при під'їзді до парку зі сторони міста над зеленню лісу ще здалеку височився стовп води від фонтану Змія, існуючого і в даний час, але без змії. Дармова праця під час існування кріпосного права давала можливість підтримувати розкіш і благоустрій; але кріпосне право відмінили, військові поселення знищили і сад почав помаленьку занепадати, оскільки кошти на його утримання були зовсім незначні.

Викладач Київського інженерно-будівельного інституту І. Наймарк у часописі «Архітектура Радянської України» повідомляє, що Уманський сад III Інтернаціоналу, перейменований у 1923 році рішенням уманського окрвиконкому, є видатним зразком паркової архітектури і на його композиційних засобах можуть багато чому навчитись сучасні паркобудівники [46]. У цьому ж часописі, у статті І. Кислого підкреслюється, що «... парк ім. III-го Інтернаціоналу (колишня «Софіївка») винятково цінний зразок ландшафтного стилю в парковому мистецтві України кінця XVIII — початку XIX ст. В основу парку, його композиції і просторового рішення закладено сюжети з міфології Греції. Задум відображення давньогрецької міфології в об'єктах

парку дозволив широко використати для цього природні умови місцевості: рельєф, воду, рослинність, каміння. Парк за задумом автора, є ніби ілюстрацією до окремих частин «Одіссеї» Гомера [16, 35, 42–45, 59, 61]. Художній опис парку і його об'єктів, створених за мотивами грецької міфології та історії, відзначає в своїй поемі «Софіївка» і С. Трембецький. Він брав безпосередньо участь у створенні семантичного образу «Софіївки», що і відобразив першим у своїй поемі.

Власне вищевикладене підштовхнуло нас свого часу на підставі окремих фактів логічно розшифрувати об'єкти в парку і повернути практично всім їхні назви, взяті із грецької і римської міфології. Все це було викладено в авторських монографіях [24–29].

У фондах музею парку «Софіївка» зберігається рукописний путівник «Сад Софії — тепер парк III Інтернаціоналу», написаний у 1940 році Леонідом Казаріновим, який з 1892 до 1953 року був одним із помічників головного садівничого. У рукописі є ряд виправлень. Цінність рукопису в тім, що він створений співробітником парку, який працював у ньому понад шістьдесят років. Є в ньому, зокрема, відомості про повінь у «Софіївці» в 1870 році. На жаль, Л. Казарінов також вважає Л. Метцеля бельгійським інженером і стверджує, що будівництво парку розпочав кріпак Йосип Заремба, в той час як Л. Метцель поїхав за кордон у відрадження. У рукописі автор використовує вслід за І. Кислим (1939) назву об'єкту «Камінь смерті» (камінь, що лежить неподалік від Левкадської скелі). Л. Казарінов пояснює цю назву тим, що нібито при його установленні камінь завалився і задушив сотні кріпаків [14].

Не можна обійти увагою і монографію О. Липи «Софіївка. Уманський державний заповідник (1796–1946)», присвячену 150-річчю початку будівництва «Софіївки» [41]. За зауваженням автора, він упродовж 15 років вивчав парк, його флору, архітектурні споруди та різноманітні пристрої. Ця монографія є вагомим внеском у наукове пізнання «Софіївки», як шедевра садово-паркового мистецтва, але вона, як і роботи попередніх авторів, не позбавлена недоліків. Зокрема, О. Липа продовжує вважати Л. Метцеля управляючим маєтками О. Потоцького і підтримує версію про його поїздку за кордон, під час якої його підміняв кріпак Заремба. Дopusнено багато помилок в перекладі «Путівника» Т. Темері і відповідно у назвах об'єктів

парку. Зокрема він пише, що у 1838 році головний садівник П. Ферре на західному схилі Нижнього ставу влаштував терасу, пізніше з'єднану алеєю з Китайською альтанкою. З цієї тераси, яку Т. Темері назвав Бельв'ю («прекрасний вид»), відкрився чудовий пейзаж всього Нижнього ставу, гори муз, Великого водоспаду і Площі зборів. Тераса Бельв'ю (гвинтова гірка) зовсім не фігурує в монографії О. Липи, оскільки він прийняв її за Бельведер, як не згадується і Левкадська скеля. Л. Казарінов терасі Бельв'ю дав зовсім дивну назву — «Амон-театр» і її влаштування приписав В.В. Пашкевичу в 1890 році. Ці ж помилки допущені і в монографії болгарського архітектора, доктора ландшафтного мистецтва Л. Стойчева [58].

І. О. Косаревський у 1951 році опублікував монографію «Державний заповідник Софіївка» [19], де він розкриває роль архітектурних засобів в композиції «Софіївки», планування, використання рельєфу, описує водну систему, архітектуру малих форм і скульптуру. При цьому статую Орфея, що стоїть на майданчику Бельведер, він помилково називає Аполлоном. Хоча Т. Темері [73], В. Іващенко [13] і Л. Казірінов [14] називали її статуєю Орфея. І. О. Косаревський є автором кількох путівників під назвою «Софіївка», що вийшли російською, українською, англійською мовами. У кожному з них згадується про Зарембу і про бельгійця «де» Метцеля [21].

У 1962 році видавництво АН УРСР опублікувало брошуру наукових співробітників парку Д. Кривулька, М. Реви і Г. Тулупія «Дендрологічний парк Софіївка» [34], в якому частково були враховані нові дослідження з історії парку. Проте й тут згадується про «талант кріпака садівника-самородка Заремби».

Наукові співробітники парку З. Г. Головерда, З. Я. Іванова і Б. С. Сидорук у своєму путівнику 1976 року уже не згадують про Зарембу і визнають Л. Метцеля єдиним зодчим — першобудівником уманського парку [9].

В різних літературних джерелах їхніми авторами висвітлювалися і різні погляди на стилістичні особливості «Софіївки».

Так, відомий історик парків Польщі Герард Чолек [68] у своїй роботі «Сади Польщі» згадує «Софіївку», відносячи її разом з парком «Аркадія» під Неборовим до найзнаменитіших парків

сентиментального романтичного стилю, які побудовані на старогрецьких міфах.

Д. С. Лихачов розглядає «Софіївку», а також Воронцовський парк в Алушці і Виборзький парк баронів Ніколаї під Санкт-Петербургом серед парків пізнього Романтизму, які зазнали впливу осіанічних настроїв [38] семантика яких пов'язана із героями творів Дж. Макферсона [4, 37].

Великий внесок у вивчення справжньої історії життя засновника парку Станіслава Цценсного Потоцького і його дружини Софії внесли роботи польського історика Єжи Лоека [40], який скористався фондами ЦДІАК, люб'язно наданими йому нині покійною Надією Суровцевою.

Підсумовуючи вищевикладене, хочемо ще раз підкреслити, що Г. Ю. Храбан зробив величезний внесок у справу відтворення правдивої історії створення «Софіївки» та її поетапну розбудову і збереження до наших днів на підставі глибокого критичного аналізу архівних матеріалів та літературних джерел багатьох авторів різних часів.

Разом із тим, і в роботах Г. Ю. Храбана не обійшлося без незначних помилок, які спростовані нами та іншими дослідниками. Перше, на що варто звернути увагу, це розташування міфологічної підземної річки Стікс у «Софіївці». Річ в тім, що Г. Ю. Храбан, завдяки знанню французької мови, здійснив переклад роботи Т. Темері «Путівник по «Софіївці»», в якому чотири рази згадується річка Стікс. Т. Темері річкою Стікс називає русло річки Кам'янки, що протікає від грота Фетіди і впадає у Нижній став, або Іонічне море. В той час, Г. Ю. Храбан, як і його попередники протягом майже ста років вважали, що Головний водоспад утворюється з витоку підземної річки Стікс. Згідно уявленню давніх греків в підземному царстві Аїда протікає сім річок і одна з них річка Стікс. З цих семи річок в «Софіївці» протікає під землею річка Ахеронт, яка закінчується не Мертвим, як трактувалося раніше у всіх виданнях, а Ахеронтійським озером, звідки потім, зливаючись з бурхливими водами річки Коцит (ріка плачу), впадає у річку Стікс [24, 25].

Друга помилка, якої припустився Г. Ю. Храбан, це те, що він вважав, ніби офіційного документу про зміну назви «Софіївка» на «Царицин сад» не існувало. Однак, М. М. Величенко в своїй доповіді «Подарок Императрице. Утраченныя памятники Софиевки», озвученій на міжнародній конференції в Санкт-Петербурзі повідомляє, що

перейменування парку в «Царицин сад» і перехід його у власність імператриці Олександри Федорівни підтверджується знайденими архівними матеріалами і далі цитує: «... наказ імператора Миколи I від 21 квітня 1836 року: «Господину военному Министру. Киевской губернии близ г. Умани сад, имянуемый Софиевкой с принадлежностью, назнача в дар Ея Императорскому Величеству Любезнейшей супруге моей, Государыне Императрице Александре Федоровне, повелеваю: числить Сад сей собственностью Ея Императорского Величества, именуя его впредь Царицыным. На подлинном подписано собственно Его Императорского Величества рукою «Николай». Верно Генерал-Адъютант Клейнмихель. С. — Петербург. 21 апреля 1836 года».

Отже цим самим підтверджується, що «Софіївка» з 1836 по 1923 рік називалася Царициним Садам [8].

Ще одне незначне, але вагоме зауваження. Посилаючись на роботу О. Шишкіної, Г. Ю. Храбан відзначає, що в ній зазначено, ніби вода Великого фонтану виходила не з пащі змії, а зі щілини каменя. Ми опрацювали цю роботу і такого виразу не знайшли. Оскільки цю роботу надруковано в 1848 році, і ми до цього часу не знаємо точної дати встановлення змії, така трактовка дає підставу думати, що вона була встановлена до 1848 р., а потім десь поділась.

В наших роботах, названих вище, а також в збірнику «Софіївка» за тридцять років» [30] відзначено про утримування «Софіївки» в радянські часи, хід реставраційних робіт після стихійного лиха 1980 року, подальшу розбудову, збереження, догляд та становлення її як наукової установи Національної Академії наук України.

На основі представленого літературного огляду можна зробити наступні висновки щодо становлення, утримування та подальшого розвитку «Софіївки», які варто використовувати у подальшій роботі:

1. Як бачимо із численних публікацій, «Софіївка» в первісному вигляді славилася своїми газонами і квітниками, а вже починаючи з другої половини 18-го століття вона поступово заростає гущавиною дерев та кущів і втрачає обличчя європейського ландшафтного чи англійського парку. Окрім того, Постановою Раднаркому УРСР за № 26/630 від 18.05.29р. «Софіївка», яка називається в той час «Сад III-го Інтернаціоналу», оголошується заповідником. Отож, заповідний режим парку абсолютно

виключав будь-які ландшафтні рубки, які так необхідні при догляді за парком, де створено штучні біоценози. Визначену свого часу адміністрацією парку концепцію збереження і догляду за парком відповідно до вимог Флорентійської хартії вважаю визнати за основу. Після стихійного лиха 1980 року ми отримали практично приміський лісопарк, який нам вдалося дещо наблизити до вигляду ландшафтного парку, але ми так і не продовжили роботи по визначенню місць, з яких би проглядалася далека перспектива, не збільшили площі газонів, майже не створили квіткових композицій.

2. Виходячи з вищевикладеного, вважаю доцільним сконцентрувати роботу лабораторії ландшафтного дизайну та проектування парку на цілеспрямоване визначення просторових композиційних рішень по кожній окремій ділянці парку з наступним його обговоренням на засіданні дирекції та вченій раді. На підставі історичних даних щодо того, якою була «Софіївка» на початкових етапах її заснування і будівництва, вжити всіх заходів для реалізації цієї концепції з поступовим перетворенням «Софіївки» в справжній ландшафтний парк, автентичний його первісному вигляду.

3. За даними історичних літературних джерел, ще в перші роки існування «Софіївки» води в річці Кам'янка не вистачало для забезпечення роботи гідротехнічних споруд, про що свідчать наведені вище факти. Наше завдання найближчим часом вирішити питання про встановлення більш потужних насосів для зворотного постачання води із річки Уманки та продовжувати вступати в клопотання перед урядом про повернення земель аеродрому для заліснення, а також забезпечити більш економний режим роботи гідроспоруд.

4. Продовжити пошуки дати встановлення фонтану «Змія» та причини її зникнення після 1867 року. Поки що ми можемо лише здогадуватись, посилаючись на дані рукопису Л. О. Казарінова, що після стихійного лиха 1870 року її мабуть знесло, як це було в 1980 році, а от коли вона була відновлена, де і ким виготовлена, потрібно встановити.

5. Раніше в своїх дослідженнях ми виділяли спочатку п'ять періодів у розвитку «Софіївки», враховуючи її підпорядкованість та назву, пізніше — шість, а виходячи з наведеної в даній роботі інформації, вважаємо, що правильно буде виділяти наступні сім періодів в історії розвитку «Софіївки»:

Перший (1796–1832 рр.) — період початку будівництва парку та його урочисте відкриття. Парк відразу ж починає називатись «Софіївкою» і є власністю родини Потоцьких.

Другий (1832–1836 рр.) — перебування парку у віданні Київської казенної палати. З 21 квітня 1836 по 1923 р. згідно указу Миколи I «Софіївка» стала називатись Царициним садом.

Третій (1836–1858 рр.) — «Софіївка» підпорядковується Управлінню військових поселень. Назва Царицин садом зберігається.

Четвертий (1859–1929 рр.) — з 30 березня 1859 року царським указом парк передається Головному училищу садівництва, переведеному в м. Умань з Одеси. З 1923 року згідно рішення Уманського окрвиконкому парк перейменовано в «Сад імені III-го Інтернаціоналу».

П'ятий (1929–1955 рр.) — 18 травня 1929 р. «Софіївку» (Сад III Інтернаціоналу) оголошено Державним заповідником. Сад кілька разів перепорядковується різним відомствам Раднаркому УРСР. У 1945 р. парк відвідав партійний і державний діяч Микита Сергійович Хрущов. Парку повертається його історична назва «Софіївка», він підпорядковується Управлінню у справах заповідників, зоопарків і зоосадів при РНК УРСР.

Шостий (1955–1980 рр.) — 26 вересня 1955 року «Софіївка» передається АН УРСР і підпорядковується у своїй науковій діяльності Центральному республіканському ботанічному саду АН УРСР (ЦРБС). 12 березня 1957 року затверджується «Положення про дендрологічний парк «Софіївка». Не зважаючи на прийняття цього положення, «Софіївка» ще довго вважається заповідником, про що свідчить робота «Дендрологічний заповідник «Софіївка», опублікована в 1976 році (1976).

Сьомий (з 1980 р. по теперішній час) — «Софіївка» продовжує знаходитись у підпорядкуванні НАН України. У 2005 році «Софіївці» надано статус науково-дослідного інституту Національної академії наук України.

Нижче ми наводимо перелік державних документи про підпорядкування та статус дендропарку «Софіївка»:

- Постанова Раднаркому (РНК) УРСР за № 26/630 від 18 травня 1929 р. про оголошення «Софіївки» (Саду III Інтернаціоналу) Державним заповідником.
- Постанова РНК УРСР за № 38 від 10 січня 1946 р. «Про відбудову та впорядкування

Уманського державного заповідника «Софіївка» і підпорядкування його Управлінню у справах заповідників, зоопарків і зоосадів при РНК УРСР.

- Постанова Ради Міністрів УРСР № 1184/26 вересня 1955 року про передачу «Софіївки» у відання Академії наук УРСР;
- Постанова Президії АН УРСР за № 26 від 23 січня 1991 р. «Про надання уманському державному дендрологічному парку «Софіївка» АН УРСР статусу науково-дослідної установи й заходів щодо забезпечення його діяльності.
- Розпорядження Президента України за № 26/93 від 10 березня 1993 р «Про відзначення 200-річчя дендрологічного парку «Софіївка».
- Постанова Кабінету Міністрів України за № 456 від 16 червня 1993 р. «Про заходи щодо підготовки та відзначення 200-річчя заснування дендрологічного парку «Софіївка» Академії наук України».
- Розпорядження Кабінету Міністрів України за № 258-р від 28 квітня 1995р. «Про збереження дендрологічного парку «Софіївка» та створення умов для наукових досліджень».
- Указ Президента України № 240/2004 від 28 лютого 2004 р. про надання дендрологічному парку «Софіївка» Національної академії наук України статусу національного; згідно наказу по парку № 21 від 28 лютого 2004 р. дендрологічний парк «Софіївка» НАН України іменується — Національний дендрологічний парк «Софіївка» Національної академії наук України.
- Постанова Президії НАН України за № 68 від 6 квітня 2005 р. про надання Національному дендрологічному парку «Софіївка» НАНУ статусу науково-дослідного інституту.
- Постанова Кабінету міністрів України за № 635 від 24 червня 2009 р. «Про виділення коштів для проведення невідкладних робіт у Національному дендрологічному парку «Софіївка».
- Постанова Кабінету міністрів України за № 1317-р від 28 жовтня 2009 р. «Про затвердження плану заходів із збереження та розвитку Національного дендрологічного парку «Софіївка» Національної академії наук України».

Автор висловлює щирю вдячність працівникам парку Г. У. Сівко, В. М. Грабовому, Г. В. Нікітюк, І. П. Діденко, Т. І. Івановій, Т. П. Балабак та А. А. Куземко за надану допомогу в підготовці цього дослідження.

Використана література

1. *Андреев П. Н.* Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западным казенным железным дорогам / Андреев П. Н. — Киев: Типография С. В. Кульженко, 1898. — 596 с.
2. *Андржеєвський А. Л.* Исчисление растений Подольской губернии и смежных с нею мест / Андржеєвський А. Л. // «Труды Комиссии при университете ев. Владимира для описания губерний Киевского учебного округа», V, К., 1860, С. 1–51; II, «Киевские университетские известия», 7, июль, 1862, С. 94–142.
3. *Аноним.* Умань и Софиевка // Журнал «Нива». — № 48. — СПб, 1888. — С. 1221–1223.
4. *Артамонов С. Д.* История зарубежной литературы XVII–XVIII веков. [4-е изд.] / Артамонов С. Д. — М.: Просвещение, 1973. — 412 с.
5. *Базинер Ф.* Краткое описание Царицына сада близ г. Умани Киевской губернии / Базинер Ф. // Журн. м-ва гос. имущества. — СПб., 1851. — 4, ч. 11. — С. 79–84.
6. *Бонещкий С.* Деревні та чагарникові породи парку III Інтернаціоналу (кол. Софіївка) б. Умані / Бонещкий С. // Тр. с/г ботаніки. — Харків: Рад. селянин, 1927. — 1, вип. 4. — С. 189–194.
7. *Будник М.* Сад на заклятых скалях (Заремба) / Будник М., Роготченко О. — К.: Молодь, 1970. — 211 с.
8. *Величенко М. М.* Подарок императрицы. Утраченные памятники «Софиевки». / Величенко М. М. — Плантомания. Российский вариант. // Материалы XIII Царскосельской научной конференции — ГМЗ «Царское село». — С-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа. — 2006. — С. 43–60.
9. *Головерда З. Г.* Дендрологический заповедник «Софиевка» / Головерда З. Г., Иванова З. Я., Сидорук Б. С. — Днепропетровск: Промінь, 1976. — 48 с.
10. *Дама.* Описание Уманского сада // Новости русской литературы. — М.: 1804. — С. 220–221.
11. *Долгорукий И. М.* Славны бубны за горами или мое путешествие кое-куда 1810 года / Долгорукий И. М. — М.: Университетская типография (Катковъ и Ко) на Страстномъ бульваре, 1870. — 356 с.
12. *Доманицкий В.* Приготовление к встрече императора Александра I в Умани / Доманицкий В. // Киевская старина, 1901. — Т. 73. — № 6. — Отд. 2. — С. 141–143.
13. *Иващенко В.* Исторический очерк Умани и Царицына сада (Софиевки). / Иващенко В. — К.: тип. С. В. Кульженко, 1895. — 57 с.
14. *Казаринов Л.* Парк «Софиевка» — ныне парк III-го Интернационала. / Казаринов Л. — Рукопись, 1940. — 191 с.
15. *Каталог* деревьев и кустарников Уманского Царицына сада на 1905 г. — Умань: Типография И. Цейглина, 1905. — 50 с.
16. *Кислий І. Я.* Парк III Інтернаціоналу в Умані / Кислий І. Я. // Архітектура Рад. України, 1939. — № 9. — С. 17.
17. *Комарницький М. Ф.* Диво-сад «Софіївка» / Комарницький М. Ф. — Рукопис. — Умань, 1984. — 82 с.
18. *Комаровский Е. Ф.* Записки / Комаровский Е. Ф. // Исторический вестник, 1897. — Ноябрь. — С. 427–428.
19. *Косаревский И. А.* Государственный заповедник «Софиевка» / Косаревский И. А. — Киев: Изд-во Акад. архитектуры УССР, 1951. — 117 с.
20. *Косаревский І. О.* Парки України: Прийоми створення паркового пейзажу / Косаревский І. О. — К.: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1961. — 175 с.
21. *Косаревский И. А.* Софиевка Краткий путеводитель / Косаревский И. А. — 7-е изд. — К.: «Будивельник», 1970. — 94 с.
22. *Косенко И. С.* Дендрологический парк «Софиевка» / Косенко И. С., Храбан Г. Е., Митин В. В., Гарбуз В. Ф. — Киев: Наук. думка, 1990. — 155 с.
23. *Косенко І. С.* Дендрологічний парк «Софіївка» / Косенко І. С., Храбан Г. Ю., Мітін В. В., Гарбуз В. Ф. — Київ: Наук. думка, 1996. — 182 с.
24. *Косенко І. С.* Дендрологічний парк «Софіївка»: Монографія / Косенко І. С. — Умань: ТОВ «Пронікс», 2003. — 230 с.
25. *Косенко І. С.* Національний дендрологічний парк «Софіївка» / Косенко І. С. — Київ: «Академперіодика», 2007. — 195 с.
26. *Косенко И. С.* Национальный дендрологический парк «Софиевка» / Косенко И. С. — К.: «Академперіодика», 2010. — 196 с.
27. *Косенко И.* Мифы и сказания в парке «Софиевка» / Косенко И., Шиф Е. Книга первая. — Умань: Ремарк, 2006. — 142 с.
28. *Косенко И.* Мифы и сказания в парке «Софиевка» / Косенко И., Шиф Е. Книга вторая. — Київ: «Академперіодика», 2007. — 301 с.
29. *Косенко И.* Мифы и сказания в парке «Софиевка» / Косенко И., Шиф Е. Книга первая, издание второе усовершенствованное и дополненное. — К.: «Академперіодика», 2010. — 165 с.
30. *Косенко І. С.* «Софіївка» за тридцять років

- (1980–2010) / Косенко І. С. — К.: «Академперіодика», 2011. — 140 с.
31. *Кочережко Я. М.* Друга дружина Станіслава (Щенного) Потоцького / Кочережко Я. М. — Рукопис. — Умань, 1976. — 15 с.
 32. *Кочережко Я. М.* Нотаріальне заповіщення Л. Заремби. / Кочережко Я. М. — Рукопис. — Умань, 1969. — 6 с.
 33. *Кочережко Я. М.* Йосип Заремба — будівничий парку «Софіївка» / Кочережко Я. М. — Рукопис. — Умань, 1969. — 6 с.
 34. *Кривулько Д. С.* Дендрологічний парк «Софіївка» / Кривулько Д. С., Рева М. Л., Тулупий Г. Г. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962. — 83 с.
 35. *Кун Н. А.* Легенди и мифы Древней Греции / Кун Н. А. — М.: Планета детства, 1998. — 608 с.
 36. *Курбатов В. Я.* Сады и парки. История и теория садового искусства / Курбатов В. Я. — Пг.: Т-во М. О. Вольф, 1916. — 752 с.
 37. *Левин Ю. Д.* Оссиан в русской литературе: Конец XVIII — первая треть XIX века / Отв. ред. академик М. П. Алексеев. Академия наук СССР. Институт русской литературы (Пушкинский Дом). — Л.: Наука. Ленингр. отд-ние., 1980. — 208 с.
 38. *Лихачев Д. С.* Поэзия садов: К семантике садово-парковых стилей / Лихачев Д. С. — Л.: Наука, 1982. — 341 с.
 39. *Лист Г. Ю.* Храбана директору дендропарку «Софіївка» АН УРСР тов. Косенку І. С. — ДАЧО, 1986. — Оп. 1. зб. — 3 с.
 40. *Лоек Є.* Історія прекрасної бітинки: Роман / З польськ. пер. Д. Андрухів / Лоек Є. — К.: Юніверс, 2005. — 448 с.
 41. *Лыпа А. Л.* «Софиевка»: Уманский государственный заповедник (1796–1946) / Лыпа А. Л. — Киев: Изд-во АН УССР, 1948. — 110 с.
 42. *Мифологический словарь* / [Гл. ред. Е. М. Мелетинский] — М.: Советская энциклопедия, 1991. — 736 с.
 43. *Мифы народов мира.* Энциклопедия / [Гл. ред. С. А. Токарев] — М.: Советская энциклопедия, 1987. — Т. 1. А–К. — 720 с.
 44. *Мифы народов мира.* Энциклопедия / [Гл. ред. С. А. Токарев] — М.: Советская энциклопедия, 1987. — Т. 2. К–Я. — 671 с.
 45. *Немировский А. И.* Мифы древней Эллады / Немировский А. И. — М.: Просвещение, 1992. — 316 с.
 46. *Наймарк Й. І.* Архітектура малих форм в Уманському парку-заповіднику / Наймарк Й. І. // Архітектура Рад. України, 1939. — № 9. — С. 22–25.
 47. *Осипов А. П.* и др. Юбилейное празднование пятидесятилетия Уманского училища земледелия и садоводства и юбилейный съезд его воспитанников // Жизнь и искусство. — 1895, № 11. — С. 3–4.
 48. *Пажих В.* Парк Софиевка под Уманью. — Варшава, 1982.
 49. *Париж* и его окрестности. Полный русский путеводитель для едущих на всемирную выставку в 1889. — Москва, 1889.
 50. *Пачоский И.* Очерки флоры окрестностей г. Умани Киевской губернии / Пачоский И. // Зап. Киев. об-ва естествоиспытателей, 1886. — 8. — Вып. 1–2. — С. 31–437.
 51. *Пашкевич В. В.* Уманский Царицын сад / Пашкевич В. В. // Вести импер. Рос. об-ва садоводства. — СПб., 1894. — № 3. — С. 167–179.
 52. *Письмо* Министра финансов Господину Киевскому военному и Волынскому генерал-губернатору — О Софиевском саде, 24 июля 1835 г. — № 1301. Министерство финансов. Департамент государственных имуществ.
 53. *Похилевич Л.* Сказание о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Похилевич Л. — К: Тип. КПЛ, 1864. — 763 с.
 54. *Регель А.* Изящное садоводство и художественные сады / Историко-дидактический очерк инженера Арнольда Регеля: Изд. Г. Б. Винклер. — Спб., 1896. — 448 с.
 55. *Ролле Й.* Доля красуні / Ролле Й.; [Пер. з пол.]. — К.: Укр. Письменник, 1993. — 52с.
 56. *Смоктый А.* Город Умань и Софиевка / Смоктый А. // Киев. старина, 1882. — № 4. — С. 420–437.
 57. *Сокирська В. В.* Історик Григорій Юхимович Храбан: життєвий шлях та наукова спадщина: монографія / Сокирська Влада Володимирівна. — Умань: ПП Жовтий, 2012. — 226 с.: Бібліогр.: С. 173–223.
 58. *Стойчев Л. И.* Парковое и ландшафтное искусство / Стойчев Л. И.; [Пер. с. болг.] — София: Земиздат, 1962. — 386 с.
 59. *Хафнер Г.* Выдающиеся портреты античности: 337 портретов в слове и образе / Хафнер Г. — М.: Прогресс, 1984. — 311 с.
 60. *Храбан Г. Ю.* Перший архітектор Софіївки / Храбан Г. Ю. // Укр. істор. журн., 1971. — № 9. — С. 103–108.
 61. *Хрестоматия* по зарубежной литературе: XVIII в. / [Сост. Б. И. Пурышев, Б. И. Колесников]. — М.:

- Высш. шк., 1973. — Т. 1. — 465 с.
62. Царицын сад. (Софіївка). ГБЛ. ОПЗ. Без автора і року видавництва. — С.41–51.
63. Шишкина О. Заметки и воспоминания русской путешественницы по югу России в 1845 году / Шишкина О. — Спб., 1848.
64. Янковский Д. П. Памятка г. Умани. / Янковский Д. П. — Умань: Тип. Шапиро, 1908–14с.
65. Ящуржинский В. Умань и Царицын сад / Ящуржинский В. // Киев. губ. ведомости. — 10 и 31 января 1853 г., 16 января 1854 г.
66. Ящуржинский Х. Город Умань / Ящуржинский Х. — Умань: Тип. Енергія, 1913. — 30 с.
67. Chraszczewski A. Wycia z pamietnika Pamietniki Ochockiego J. D. — Wilno, 1857. — Т. 4.
68. Ciołek G., 1978: Ogrody polskie, Warszawa 1978, wyd. II, red. i uzup. J. Bogdanowski
69. Delile J. Les jardins, ou l'Art d'embellir les paysages. — Paris, 1782.; The Garden, Or the Art of laying Out Grounds, translated from the French, Dublin: James Moore, 1791–163 p.
70. Groza S. Opisanie Zofjowski. 1843. [Цит. по: Przybylski (1978)]. — Krakow, 1978. — S. 225–240.
71. Lagarde de. Voyage de Moscou a Vienne, par Kiow, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermanstadt; ou lettres adresses a J. Griffith: par Le comte de Lagarde. — Paris: Chez Treuttel et Würtz, libraires, rue de Bourbon, № 17. A Strasbourg. même Maison de Commerce, 1824.
72. Przybylski R. Ogrody Romantikow / Przybylski R. — Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1978. — 403 с.
73. Themery T. Guide de Sophiowka, surnomme la merveille de l'Ukraine... / Themery T. — Путівник по Софіївці. — Odessa: друкарня А. Брауна, 1846. — 63 S.
74. Trembecki S. Sophiowka: Poeme polonais, traduit vers francais par le comte de Lagarde / Trembecki S. — Vienne: De L'Imprimerie d'Antoine Strauss, 1815.
75. Trembecki S. Zofijowka: Wstep i objasnienia Adama Mickiewicza. — Poznan, 1822.
76. Wójcicki K. W. Cmentarz Powazkowski pod Warszawa. — Warszawa, 1856. — Т. 2.

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОБЗОР ІСТОРИЇ ОСНОВАНИЯ, СТРОИТЕЛЬСТВА І СОДЕРЖАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕНДРОЛОГИЧЕСКОГО ПАРКА «СОФИЄВКА» НАН УКРАЇНИ

И. С. Косенко

Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України

На основанні літературного аналізу історії основи, будівництва і змісту «Софіївки» зроблені висновки стосовно реституції окремих частин парку і повернення йому автентичності в цілому.

RETROSPECTIVE SURVEY OF THE HISTORY OF FOUNDATION, CONSTRUCTION AND DEVELOPMENT OF THE NATIONAL DENDROLOGICAL PARK "SOFIYIVKA"

I. S. Kosenko

National Dendrological Park "Sofiyvka" NAS of Ukraine

On the basis of literary sources as for the history of foundation, construction and development of «Sofiyivka» the conclusions as for the restitutions of some parts of the park and returning its authenticity were done.